

MINEVIKU PIKK VARI

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Maarja Kangro (kirjanik ja tõlkija)

Hasso Krull (kirjanik ja tõlkija)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Aro Velvet (Lõuna-California Ülikool)

Tallinna Ülikool

Aleida Assmann

MINEVIKU PIKK VARI
MÄLETAMISKULTUUR JA
AJALOOPOOLIITIKA

Saksa keelest tõlkinud
Mari Tarvas

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2021

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum
Aleida Assmann
Mineviku pikk vari
Mäletamiskultuur ja ajaloopoliitika

Tõlgitud väljaandest:
Aleida Assmann
Der lange Schatten der Vergangenheit
Erinnerungskultur und Geschichtspolitik
3. Aufl. München: C. H. Beck 2018

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Toimetanud Külli Habicht
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

© Verlag C. H. Beck oHG, München 2006
Autoriõigus (tõlge): Mari Tarvas, 2021
Autoriõigus (järelsõna): Aija Sakova, Maarja Kaaristo, 2021
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021

ISSN 1736-9398
ISBN 978-9985-58-885-7

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Printon

EESSÕNA

Jorge Semprúni sõnul unistab iga autor kirjutada kogu elu jooksul ühte raamatut ja seda pidevalt ümber kirjutada. Sellel, kes asub tegelema mälu temaga, võib see unistus hõlpsasti täituda. See teema on piisavalt lai, oluline, keerukas ning kütkestav, et tema juurde ikka ja jälle tagasi pöörduda; ta ilmutab end meile meie endi kogemuste kaudu pidevalt uutest tahkudest ning seab meid diskursuse kiire laienemise tõttu silmitsi üha uute ülesannetega. Lõputu raamatu siinne versioon rajaneb viimase viie aasta töödel, mille olen siin koondanud ajalookultuuri ja ajaloopoliitika kaksikmõiste alla. Pealkiri viitab, et rõhuasetus on nihkunud kirjanduselt ja kunstilt mõnevõrra autobiograafia, ühiskonna ja poliitika poole. Üldistamiseks erisuunalisi uurimusi oli vaja surve ja vabaduse vastandlikke tingimusi. Mul oli õnn nautida mõlemat: vaba aega, viibides kaks kuud Hamburgis Warburgi majas, ja survet Sir Peter Ustinovi külalisprofessuuri näol Viini Ülikoolis. Ma tänan nii sealseid kolleege uusima ajaloo uurijate hulgast kui ka Viini üliõpilasi nende huvi, püsiva tähelepanelikkuse ja oluliste impulsside eest. Lisaks oli mul õnn leida nii inspireerivad vestluspartnerid nagu Bernd Giesen, Jay Winter, Geoffrey Hartman ja Jan Assmann, kes avasid mulle pidevalt uusi mäluteema perspektiive.

Aleida Assmann

Konstanzis 2006. aasta mais

SISUKORD

Sissejuhatuse. Triumf ja trauma.	11
---------------------------------------	----

ESIMENE OSA. TEOREETILISED ALUSED

1. Mineviku individuaalsetelt konstruktsioonidelt	
kollektiivsetele	23
Individuaalne mälu	26
Sotsiaalne mälu	30
Kollektiivne mälu – kas fiktsioon?	34
Mälu kolm mõõdet: neuronaalne,	
sotsiaalne, kultuuriline	37
Poliitiline mälu	44
Renan rahvusliku mälu teoreetikuna	45
Müüt	49
Ekskurss: Mälu ja ajalugu	53
Ajaloo ja mälu lähenemised holokausti varjus	59
Kultuuriline mälu	64
Salvestusmälu ja funktsionaalne mälu	68
Kokkuvõte	74
2. Individuaalse ja kollektiivse mälu põhimõisted	
ja <i>topos</i> 'ed	78
Kes meenutab?	79
Võitjad ja kaotajad	80
Ohver ja kurjategija	91
Kurjategijamälu	104

Tunnistajakuju	109
Kuidas meenutatakse?	119
Kurjategija trauma, ohvri trauma	123
Mahavaikimine	127
Unustamine	134
Ajaloopoliitika muutumine	145
 TEINE OSA. ANALÜÜSID JA NÄITED	
3. Kui tõesed on mälestused?	153
Mina-mälu ja minu-mälu	153
Autentsusprobleemid	160
Kaks mälestust Auschwitzist (Primo Levi ja Reinhart Koselleck)	161
Jälg ja rada: kaks mälumodelit	164
Meenutamine ja kujutus	171
Kokkuvõte	173
4. Valed mälestused: 20. sajandi lõpu ideoloogiapatoloogiad	178
Locke'i identiteedikontseptsioon	178
Schneideri-Schwerte juhtum	182
Dösseckeri – Benjamin Wilkomirski juhtum	186
Sotsiaalne mäluraam	193
5. Ebakorrektsed mälestused. Sotsiaalse mäluraami normatiivsest mõjust	199
Holokaust „ajaloo raamistusena“	200
Halbwachsi mäluraami teooria	205
Jenningeri juhtum	213
Kasutatavad ja kasutamatud mälestused	217

6.	Viis tõrjumisstrateegiat	220
	Tasaarveldamine	220
	Eksternaliseerimine	222
	Eitamine	226
	Vaikimine	229
	Võltsimine	234
	Saksa mälu asümmeetriad	236
7.	Saksa ohvrinarratiiv	238
	Pommirünnakud (W. G. Sebald ja Jörg Friedrich)	239
	Mälestuste tagasivool	247
	Pagendamine (Günter Grass, „Vähikäigul“)	253
	Kannatuse ja süü (mitte)ühildatavus	259
	Prioritiseerimine	264
8.	Kogemusmälu ja kultuurilise mälu liitekohad	267
	Individuaalselt mälult sotsiaalsele	268
	Individuaalselt mälult kollektiivsele	270
	Individuaalselt mälult kultuurilisele	272
	Kehastunud kogemusmälu – ekskarneeritud meediamälu	273
	Ohvri- ja süüdlasmälu asümmeetriast	277
9.	Mälupaigad ruumis ja ajas	283
	Mälestuspaigad	285
	Traumaatilised paigad	289
	Mälestamine ja unustamine	295
	Traumaatilised aastapäevad	297
	Mäletamine kui tagasitoomine – mälu müüdi ja ajaloo vahel	302

10. Holokausti mälestuse tulevik.	307
Representatsioon.	307
Institutsionaliseerumine	311
Massimeedia	316
Internet mälumeediumina?	319
Mis hoiab mälestust elavana?	
Ohud ja võimalused	322
11. Euroopa mälestuste kogukonnana.	328
Euroopa identiteedikonstruktsioonid	329
Holokaust kui Euroopa mälu?	334
Euroopa mälestused pärast 1945. aastat	339
Erinevused ida ja lääne vahel.	344
Reeglid rahvuslike mälestustega talutavalt ümberkäimiseks	347
Lõpetus. Pikk vari.	357
Märkused.	369
Kirjandus.	399
Järelsõna. Mõtestades minevikku, mäletamist ja mälu (<i>Aija Sakova, Maarja Kaaristo</i>)	421
Nimeloend.	435

SISSEJUHATUS

TRIUMF JA TRAUMA

1997. aasta jaanuaris lõi kunstnik Horst Hoheisel installatsiooni, mis algul ära keelati, aga mis hiljem siiski esitusloa sai. 26. jaanuari ööl vastu kahekümne seitsmendat, aasta pärast seda, kui Saksamaa president Roman Herzog oli kehtestanud Auschwitzi mälestuspäeva, korraldas ta valgusprojekti, mis projitseeris Brandenburgi väravale mõneks hetkeks Auschwitzi värava ja laskis kahel väraval seejärel sulanduda. „Kahest väravast sai üks pilt,“ kommenteeris kunstnik.¹ „Ma mõtlesin, et tegin väga suure žesti; sellel külmal jaanuariööl muutus see žest üha väiksemaks. Sellest ajast peale ei ole Brandenburgi värav minu jaoks enam nii oluline.“ Sellel, mis oli kunstniku vaatevinklist kavandatud isikliku sekkumise ja vabastava tabumurdmisena, on kunstitööna tähendus, mis ulatub hetkest kaugemale. Fotograafia talletas ja püüdis kinni selle ühekordse ja põgusa *performance*’i, mis otsekui tahtmatu mälestuse sähvatus oli tollel külmal jaanuariööl põgusaks hetkeks vähestele vaatajatele tajutav, ning tänu millele muutus see ruumilises ja ajalises kauguses ka teistele ligipääsetavaks. See üürike ärgitus jäi pildina tallele kultuuriarhiivi materiaalsesse mällu, kust see on taas toodud siinse raamatu kaanele, et ta saaks edasi arendada oma provokatiivset jõudu, mis kunstniku jaoks oli *performance*’iga juba lõpetatud.

Hoheiseli valgusprojektsiooni võib võtta mõttepildina, mis võimaldab lisaks aktuaalsele ajendile ka sügavamat sissevaadet Saksa mäluajalukku. Esiteks näitab ta Brandenburgi värava tähtsust rahvusliku sümbolina. Mälestusmärgid saadavad järeltulevatele põlvedele enamasti empaatilisi teateid, mida need aga harva arvesse võtavad, mistõttu vastupidiselt oma ülesandele muutuvad nad peagi ka ise ajalooliseks ja – kui üleüldse – avaldavad muljet vaid mineviku kulissi materiaalsete jäänukitena. Teisiti on lood Brandenburgi väravaga, mille väärtus rahvusliku sümbolina ei ole taandatav mitte niivõrd sellele, millele tema rajajad ta pühendasid, kui just nendele sündmustele, mis toimusid ehitise ümber, ja värav ise on olnud mitmel korral ajaloo osaline. Ehitatud 18. sajandi üheksakümnendatel aastatel, sümboliseeris ta iseteadvas väärikuses võiduga kindlustatud rahu.² Ent juba 1806. aastal oli sõnum pärast Preisimaa lüüasaamist Napoleoni vastu mitte ainult kummutatud, vaid see oli ka sümboolselt mälestusmärgil näha, sest selle nelja hobusega triumfivanker viidi häbituseks sõjasaagina Pariisi. Ent olukord muutus taas, kui Napoleon sai 1813. aastal Leipzigi rahvastelahingus lüüa ja kujud toodi triumfirongkäigus tagasi ning pandi uuesti üles väikese täiendusega: Karl Friedrich Schinkel andis Schadowi loodud Athena-Victoriale nüüd tema nähtava üleoleku märgiks kätte rauast risti. See mälestusmärk ei kuuluta ega kehasta mitte üksnes ajalugu, vaid on ka ise ikka ja jälle just traumaatilistel ja võidurõõmsatel hetkedel olnud ajaloo näitelavaks. Hitleri võimuletulekul 30. jaanuaril 1933 peeti

siin paraade ja suuri sõjalisi demonstratsioone, 9. novembril 1989 langes siin Berliini müür sümboolselt kohalike elanike ja kõigi teiste jaoks, kes sündmusest meedia vahendusel osa said.

Hoheisel sedastas oma töö käigus, et Brandenburgi värav on tema jaoks „üha enam muutunud lihtsalt projektsiooniseinaks“. Teiseks täidab see sama eesmärgi turunduse tähelepanumajanduses kõikvõimalike firmade ja seltside jaoks, kes armastavad sinna paigutada ülisuuri plakateid. Kui aastatel 2000–2002 väravat renoveeriti, võttis Saksa Telekom enda kanda ühe osa kuludest ja tohtis selle eest paigutada üheksateistkümnele suures formaadis plastalusele oma efektseid, aastaegade ja pühadega seotud teateid. Selle paiga ärilises ärakasutamises on 2002. aastal osalenud ka Euroopa mõrvatud juutide mälestusmärgi toetamise fond, mis kasutas seda tähelepanupinda vaidlusi tekitanud plakati jaoks, millel seisis sinise järve ja valgete mäetippudega idüllilise Alpi maastiku kohal kiri: „Holokausti ei ole kunagi olnud“. See ei olnud mitte üksnes näide ebaõnnestunud annetuseskutsest, vaid ka sellest, et ajalooline mälestusmärk, reklaami forsseeritud tähelepanustrateegiad ja saksa mälukultuur on omavahel tihedalt läbi põimunud.

Kolmandaks kasutas Hoheiseli töö Brandenburgi väravat lavastuseks, mis seostas kesksel rahvuslikku „mälupaika“ holokaustiga. Ta kattis Berliini kesklinnas oma valgusprojektsiooni abil rahvuse triumfaalse mälupaiga traumaatiliselega: ta pani kaheti mõistetavas pildis kokku

asjad, mis on ruumiliselt ja teadvuseski teineteisest kaugel. Triumfi ja trauma dialektikat ja dünaamikat on eriti põhjalikult käsitlenud sotsioloog Bernhard Giesen, kelle arvates on triumf ja trauma poolused, mille vahel areneb rahvusliku identiteedi konstrueerimise mütomotoorika. Gieseni väitel töödeldakse ajaloolisi kogemusi rahvuslikus omakuvandis alati kas ühel või teisel viisil: kas kollektiivse eneseülenduse eufoorilise kulminatsioonina või sügava alanduse ja häbina. Hoheiseli töö annab seega Gieseni teesile otsekui pildilise valemi. Ent see toob vahetult nähtavale ka sakslaste mälu problemaatika. Triumf ja trauma välis-
tavad teineteist, üks surub teise välja, sunnib selle taanduma, unustuse hõlma vajuma – ja siiski põimuvad need kaks momenti lahutamatuks sakslaste rahvuslikus mälus: triumfaalne taasühinemise sümbol Berliini kesklinnas ja Auschwitz kui traumaatiline madalpunkt.

Erinevalt Bernhard Giesenist, kes mõistab triumfi ja traumad kollektiivse ajalookogemuse ja ajalootõlgenduse ajaülestest antropoloogilistest kategooriatena, on ajaloolane Reinhart Koselleck rõhutanud ajaloolist pööret Auschwitzijärgse aja rahvusmälu problemaatikas. Ta eristab kaht liiki negatiivseid mälestusi: neid, mis on seotud verise vägivalla ja alistamisega, mida on maailma ajalugu täis, ent mida ei saa pidada „mõttetuteks“, ja neid, mida saab siiski „võimaliku õigluse mõõdupuuga mõõta või hinnata nõutava või kujutletava õigluse alusel.“³ See mõõdupuu aga Kosellecki väitel ei tööta, arvestades selle vägivalla äärmuslikke mõõtmepunkte ja kohutavust, millega holokaust korraldati. „Ei ole

mõtteloomet,“ üldistab ta, „mille abil saaks tagantjärele korvata või lunastada natsionaalsotsialistlike sakslaste kuritegude totaalsust. See negatiivne sedastus vermib meie mälu.“⁴

Kui holokaust tähendab äärmusliku vägivalla pöördumist massihävituseks, siis esitab see pööre individuaalsele mäletamisele ja kollektiivsele mälule ka sootuks uued ülesanded. Seega pole imestada, et nende kogemuste järelkaja on nihutanud mäletamise aluseid ja seaduspärasusi ning koos nende „anomaaliatega“ juhiti teaduslik tähelepanu ka nendele protsessidele. Siinne uurimus ei ole ajalooline ega anna oma panust holokausti ja II maailmasõjaga seotud sündmuste mõtestamisse. Ta analüüsib üksnes tagasi vaateliselt nende sündmuste retseptsiooni, küsides selliste liikide ja viiside järele, kus neid meenutatakse individuaalselt, arutatakse meenutamise kui ühise kogemuse üle või vaikitakse see maha, tunnustatakse seda ikka uuesti taas avalikult ning rekonstrueeritakse meediavormides ja rituaalsetes instseneeringutes. Eriti suurt huvi pakuvad sealjuures mäluprotsesside psüühilised eelsoodumused, poliitilised olud ja kultuurilised tingimused ning küsimus nende reeglipärasusest ja võrreldavusest. „Posttraumaatilisel“ ajastul, kus me praegu elame, on mäletamispraktika ja -teooria teineteisega tihedalt põimunud. Vaadatakse nii-öelda ise pealt, kuidas mäletatakse. Individuaalne ja kollektiivne mäletamine on üha vähem spontaansed, loomulikult arenenud või pühamast pühad ning üha enam sotsiaalne või kultuuriline konstruktsioon, mis on ajas muutuv ja millel on omaenese lugu.

Trauma mõiste tohutu laienemine, mida praegu kogeme, peegeldab üha suuremat tundlikkust vägivallanduste suhtes, seda nii kaasnevasse kannatusse kui ka süüsse puutuvast. Holokaust, mida ei saa tavamõõdupuuga mõõta ja mida ei saa „lahendada“ traditsiooniliste psüühiliste, poliitiliste ega kultuuriliste strateegiatega, on avanud kogemustele värava, mis on maailma pöördumatult muutunud. Holokausti ja selle hilisema töötlemise pika varju all on kujunenud mõistete ja normide kogu, mida on laienatud praegustele vägivallavormidele, nagu seda on laste seksuaalne ärakasutamine, aga ka muudele ajaloolistele vägivallasündmustele, nagu näiteks orjus, põlisrahvaste genotsiid, koloniaalne vägivald või I maailmasõda. See traumaleidude mõisteline ja diskursiivne laiendamine ei tähenda, et kaalutakse holokausti ja selle ainulaadsuse küsimärgi alla seadmist, nagu seda kardeti ajaloolaste tülis kakskümmend aastat tagasi. Pigem on see signaal, et selle sündmusega koos on toimunud sügav moraalne ja kognitiivne pööre, mille tõttu me tajume uuesti varasemaid vägivallaekstsesse, ja eriti seda, et me suudame kirjeldada ja hinnata ka selliseid sündmusi, mille jaoks meil puudusid seni keelevahendid ja avalik tähelepanu.

Sellega oleme jõudnud oma teema keskmesse. Tuleb küsida, milliste anomaaliatega ja eripäradega viib meid rahvuslikul ja transrahvuslikul tasandil vastakuti Kosellecki määratletud negatiivne mälu. Lisaks tuleb uurida, kuidas saavad negatiivse mälestuse eri vormid süü ja kannatuse märgi all teineteist välistada ning teineteisega seostuda.

Peale selle tuleb täpsemalt selgitada, kas, millal ja kuidas saab individuaalset mälestust tõlkida kollektiivseks mäluks, mis omandab traditsiooniga edastatava vormi, ning milliseid probleeme võib tekkida selliste mälestuste ülekandmisel. Mälu uurimise põhiline perspektiiv on tänapäeval küsimus minevikust kui konstruktsioonist, mille inimesed on oma aktuaalse kaasaja tingimusi ja võimalusi arvestades loonud. Sõna „vari“ selle raamatu pealkirjas seevastu rõhutab sunniviisilisuse ja kättesaamatuse aspekte selles, kuidas asjaosalised ja hiljem sündinud käsitlevad traumaatilist minevikku. Tuleb kontrollida, kuidas vabatahtlikkuse, vormimänguruumi ja manipulatsiooni kujutlusi saab seostada arusaamadega psüühilisest survest, kättesaamatusest ja püsivast verimimisest.

Mälestused liiguvad selles aktiivsuse ja passiivsuse pingeväljas, millest siin olgu visandatud kaks vastandlikku seisukohta. Mõlemad on pärit 20. sajandi alguse kirjandusest. Esimene seisukoht pärineb Karilt, kes on tegelane Hugo von Hofmannsthal'i näidendis „Koheldamatu“ (1921), kus käsitletakse muu hulgas oma I maailmasõjas varingu alla jäämise traumaatilist kogemust. Seal öeldakse: „Möödunut ei saa välja kutsuda, nii nagu politsei kutsub kedagi komissariaati.“ Vastupidine seisukoht on pärit Itaalia kirjaniku Italo Svevo jutustusest „Surm“. Selles öeldakse: „Olevik juhib minevikku nagu dirigent oma orkestrit. Ta vajab just neid helisid, mitte muid. Nii ilmub minevik meile kord pika, kord lühikesena. See kas kõlab või vakatab. Vastu kajab vaid see osa minevikust, mis on kutsutud olevikku valgustama või varjama.“⁵

Selle raamatu teemaks ei ole holokaust ega II maailmasõda, vaid individuaalse ja kollektiivse mälestuse dünaamika traumaatilise mineviku „varjus“. Mälestused ei eksisteeri suletud süsteemidena, vaid puutuvad kokku ühiskondlikus tegelikkuses, võimenduvad, ristuvad, teisevad, polariseeruvad teiste mälestuste ja unustamise impulssidega. Sestap on edaspidi pidevalt teemaks erinevate mälestuste kokkupuuted, põimumised ja vastandumised. Neid teemasid on intensiivselt uuritud umbes kümme aastat, vastavad uurimistööd täidavad nüüdseks juba terveid raamatukogusid. Sellal kui turule tuleb üha uusi individuaalse ja kollektiivse mälestuse juhtumite analüüse, puuduvad katsed ühendada osalt üpris ebaühtlaselt arenenud mäludiskursuse eri distsipliinide lähtekohti. Selle raamatu esimene metoodiline eesmärk ongi seda teha ja viia diskursus selle kaudu uuele interdistsiplinaarse teraviklikkuse astmele. Teine eesmärk on anda mõnele mälu-diskursuses kasutatavale mõistele võimalikult täpsed piirid ja definitsioon. Kui me ei tee eristuste ja täpsustustega sellist tööd, mida loodetavasti ei peeta tähenärimiseks, hakkab diskursus väga ruttu tühikäigul ringlema. Kolmas eesmärk on seostada omavahel teoreetiline töö mõistetega ja ajalooliste juhtumite analüüsid, kusjuures selle raamatu kaks osa on üles ehitatud nii, et nad peegeldavad, kommenteerivad ja täiendavad teineteist. Lõpuks tuleb ausalt lisada, et individuaalse ja kollektiivse mälu dünaamika seab meid vastamisi suurema hulga probleemidega, kui me suudame lahendada. Aga ka lahendamata probleemid on

Dirk Baeckeri järgi millekski kasulikud. Nende kasu seisneb selles, et „neid kantakse väikese või suure probleemina endaga kaasas otsekui püsivat meenutust millestki, millega me veel päriselt toime ei tule. See tähendab, et mentaalselt ja ka faktiliselt mobiliseeritakse pidevalt ressursse, küsides, kuidas saaks seda seni lahendamata probleemi siiski lahendada.“⁶

